

Z Náchoda do Kostelce, od Járinky k Ireně, od Marie k Marii

Michal Příbáň (Ústav pro českou literaturu AV ČR Brno, Literární akademie Praha)

Jen pište svoje kompozice

Vy dívky svůdných rtů a lící

Češtinářovy zřítelnice

Vidí kdo psal tu kompozici

(J. Š., Dívka z Chicaga)

Málokdy se stává, že by knižně publikovaná prvotina byla skutečně prvním pokusem autora stvořit literární dílo. Není to tak ani v případě Josefa Škvoreckého, což už víme dlouho: Zbabělci jsou sice datováni letopočty 1948-49 a byli dlouho považováni za autorovu prvotinu, ale v roce 1980 vyšel v Mnichově výbor z jeho juvenilních básní *Dívka z Chicaga* a také jediný dochovaný zpěv (aspoň jak si autor tehdy myslel) skladby *Nezoufejte! Nezoufejte!* byl specifický a v jistém smyslu příležitostný text, zachycující zvláštní a pravděpodobně neopakovatelné pocity generace věku téměř ještě teenagerovského, ale zkušeností kruté dospělých – dílo vzniklo v roce 1946 a Josef Škvorecký s ním téměř uspěl v soutěži Družstevní práce, kam je zaslal pod pseudonymem Josef Mnata. Zato v *Dívce z Chicaga*, zahrnující velmi úzký výběr z jeho básní první poloviny čtyřicátých let, našel čtenář nejen onen kostelecký svět, který v té době znal přinejmenším ze *Zbabělců*, *Prima sezóny* a příslušných pasáží *Příběhu inženýra lidských duší*, ale i Dannyho oči, kterými je tento svět nahlížen, a snad i ústa, jimiž je vyprávěn, resp. zprostředkováván. Byl to Danny pravda poněkud mladší než ve *Zbabělcích*, ale byl to on. Básním nechyběla ani Marie (zvaná též Dagmara), ani Irena, ani ironie, ani sebeironie, a dovolíte-li mi velkou nadsázku, nechyběl v nich ani dialog jako jeden z nejpodstatnějších a podle mého názoru nejtypičtějších znaků (a kvalit) Škvoreckého literárního tvorby vůbec.

V polovině devadesátých let jsem měl tu čest připravovat pro vydání ve Spisech jiný, poněkud méně přísný výběr autorovy juvenilní i dospěléjší poezie. Nahlížel jsem do rukopisů básní, které jsem už znal z *Dívky z Chicaga*, a zjistil jsem, že autor své čtenáře v tomto výboru mírně oklamal. Asi mu bylo ze vcelku pochopitelných důvodů žinantní přiznávat se k básním, v nichž sice nechybí ani nadání, ani určitá literární zkušenost (čtenářská i tvůrčí), ale v nichž prostě chybí potřebná míra nadhledu nad životní situací, která je pro dorostenecký věk příznačná a která se posléze ukáže jako banální, tuctová, všední. Autor do svých juvenilních

básní vybraných pro *Dívku z Chicaga* zasahoval minimálně, ale zasahoval. Ironie a sebeironie v textech byla i původně, ale bylo jí málo; dospělý a zkušený autor jí tedy poněkud přisypal.

Když jsem četl tyto básně v originále, pochopil jsem, jak malý rozdíl dodatečně vypuštěné strofy, vypuštěného verše, vypuštěného, či naopak připsaného slova stačí, aby se před mýma očima svět *kosteleckých* gymnazistek Marie a Ireny proměnil proti proudu času ve svět *náchodských* gymnazistek Marie a Járinky, jak se mi Danny se svou dokonalou sarkastickou sebereflexí před očima mění v **lyrický subjekt** (který nenazvu Josefem Škvoreckým, protože vím, že se to nemá), který sice tuší, že by měl umět sám sebe shodit, ale pro něhož je nedostupnost Járinky za poštovní přepážkou natolik mučivým vědomím, že pro ironii a sebeironii sahá, jen když si vzpomene. Stručně řečeno: příslušná část Škvoreckého juvenilní tvorby básnické představuje zajímavé a podle mého názoru čtenářsky docela vděčné prameny příslušné části pozdější tvorby prozaické, obrazně řečeno nám nabízí můstek, po němž můžeme spolu s autorem přejít z dospívání do dospělosti, nabízí nám cestu, která vede z Náchoda do Kostelce.

Škvoreckého juvenilní tvorba však není uložena jen v řeči vázané. Část rané prózy známe z „dodatečných“ vydání: *Nové canterburské povídky* vyšly ve Spisech více než 45 let po dokončení a publikovány byly i pasáže z románu *Věk nylonu*, který měl pro autora zřejmě klíčový význam: v tomto díle se totiž učil zaznamenávat, resp. zpracovávat na ulici odposlouchané dialogy, charakterizovat jimi prostředí, charakterizovat jimi postavy, prostě se učil umět dialog napsat a využít funkcí, které dialog může naplnit. Tak to aspoň při různých příležitostech tvrdí sám autor – a my máme možnost toto jeho tvrzení ověřit. V rukopisech, uložených vesměs v archivu Fisher Library v Torontu, zůstala totiž řada prozaických pokusů, datovaných většinou rokem 1945, či léty těsně předcházejícími. A spolu s povídkami a romány najdeme ve Fisher Library i eseje a úvahy o tématech ne menších, než je láska, pravda, Bůh.

Asi by nebylo příliš seriózní pokoušet se o jakékoli analýzy próz či esejů. Není náhodou, že autor, který se po letech dal přesvědčit k publikování lehce upravených juvenilních básniček, nechává své rané dílo prozaické skryto zrakům čtenářů. Na druhé straně před námi stojí legitimní otázka: najdeme-li ve studentských básních prameny, které nás přivedou až ke světově proslulým „kosteleckým“ románům, najdeme něco podobného v autorových raných povídkách a románech?

Nejprve vymezení teritoria, na kterém se pohybujeme. Rok 1946 považujeme za horní časovou hranici, neboť zmíněnými *Novými canterburskými povídkami* z téhož roku a o rok mladším *Věkem nylonu* bychom již opustili období nepublikovaných rukopisů. Spodní hranice není takto ostrá, nicméně mezi relevantní rukopisy nebudeme zahrnovat pokusy vysloveně dětské, tedy ani *Tajemnou jeskyni* z roku 1934, v níž se desetiletý autor pokusil dokončit dílo Jamese Curwooda, ani *Tajemný pokoj*, půvabný fragment v rozsahu jediné věty („Rychle, vy psi, ať nás neuvidí!“). Zabývat se nebudeme ani „románem“ *Mužové železných srdcí* snad z roku 1938, přestože podle autorovy vzpomínky byl tento text (nebo jeho část) zřejmě na podzim 1938 publikován v cyklostylovaném studentském časopisu, který v Praze vydávali studenti Prague English Grammar School Alex Karpeles a Paul Pollack. (Časopis se nám bohužel nepodařilo vyhledat, zjištěn nebyl ani jeho název.) Z časových důvodů se nebudu zabývat ani dalšími drobnějšími prózami, které nesouvisejí s onou „kosteleckou“ linií Škvoreckého tvorby.

Předmětem našeho hledání kosteleckých pramenů budou tedy především rukopisné knihy *Komplex méněcennosti* (1944 a 1945, existuje ve dvou mírně odlišných verzích) a *Hvězda nemravnosti* (1944). Obě knihy, sbírky povídek a básní, jsou inspirovány a dedikovány dívce s iniciálami J. F., autorově spolužačce, již známe v podobě její literární metamorfózy jako Irenu. Povídky jsou většinou silně melancholické, meditativní, případně introspektivní, prozrazují také, že Josef Škvorecký tehdy rád četl surrealisty. Psaní bylo pro autora především přiznávanou a vyhledávanou terapií, jiné ambice možná měl, ale příliš je neprojevoval.

Prozaická čísla *Komplexu méněcennosti*, zvláště úvodní *Triptych o méněcennosti*, lze považovat spíše za sebezpytné úvahy než za skutečné povídky. Dovolil bych si je charakterizovat jako rozsáhlé nedatované deníkové zápisy, jejichž prostřednictvím si autor třídí a vyhodnocuje své zážitky z komunikace s vnějším světem (omezeným pochopitelně především na spolužáky a spolužačky, zvláště na jednu). Autor se ani nesnaží schovávat za jakoukoli postavu, za jakékoli alter ego, vystupuje zde pod svým skutečným jménem, pouze Járince a některým dalším epizodním účastníkům svých úvah více či méně obměňuje příjmení. Dílo vrcholí dvěma ódami na nedosažitelnou Járinku, jednak textem s výmluvným názvem *Její kalokagathie* a jednak bilanční vzpomínkou *Čtyři zázračné roky*, sumarizující bez jakékoli ironie, bez jakékoli karikatury, ale také bez jakéhokoli očekávaného bolestinství, zkrátka *smířeně*, marnost autorova dobovatelského úsilí.

První povídka zařazená do bezprostředně následující sbírky *Hvězda nemravnosti* má název *Nostalgie* a na rozdíl od prózy z *Komplexu méněcennosti* jde o dílko se zřetelnými epickými (či jinak: fabulačními) ambicemi. Hlavním hrdinou je Joseph D. Cunningham ze společnosti 20Century Fox, který žije už dlouhá léta ve Spojených státech. Příběh se odehrává v roce 1965 (z hlediska doby vzniku textu tedy v daleké budoucnosti) a čtenář se stává svědkem Cunninghamova postupného propadání do nostalgie nad ztraceným mládím, které prožil ještě jako Josef Mnata v malém českém městě. Drásající vzpomínky ho nakonec přivedou k myšlence vrátit se zpět alespoň na návštěvu a pokusit se o setkání s kdysi milovanou, avšak nedostupnou Markétou Formanovou. Setkání se uskuteční poté, co Cunningham trošku pomůže náhodě, a příběh končí happyendem, neboť racionální Markéta se rozhodne pro život v Americe, ač Cunninghama nikterak zvlášť nemiluje. Sentimentální příběh je pozoruhodný zvláště a nejistou pozicí vyprávějího hrdiny: čtenář je stále nenápadně upozorňován na to, že celá Cunninghamova existence je možná pouhou fantasmagorií vypravěče Josefa Mnaty, který ví, že milovanou bytost pravděpodobně může získat až ve věku, kdy bláznivá láska není nezbytnou podmínkou společného života. Spojení banální fabule s téměř surrealistickými obrazy a snovými meditacemi, které co do plochy možná převažují nad pasážemi epickými, rovněž naznačuje, že autor vykročil od poctivých, leč nepřiliš objevných introspektivních úvah *Komplexu méněcennosti* směrem ke skutečné beletrii. A z hlediska onoho „hledání cest z Náchoda do Kostelce“ připomeňme, že zatímco Mnatovy vstupy do textu mají stále ještě charakter „deníkových záznamů“ (ale záznamů Josefa Mnaty, nikoli už Josefa Škvoreckého), Markéta je možná prvním pokusem o stvoření literární postavy, jakási první zkušební verze Ireny ze Zbabělců (s Irenou a nepochybně i se spolužačkou Járinkou má Markéta dokonce i společný životopis).

V následující povídce *Vážnost* se odehrává zase jiné setkání kdysi platonicky zamilovaného mladíka s jeho spolužačkou. A opět se tak stane v budoucnosti, i když ne tak vzdálené. Po pouhých čtyřech letech v jejím chování vypravěč nenachází žádné stopy po někdejší nezávaznosti, po někdejší spontaneitě, po někdejších mládí. Její vážnost, která umožní sblížení a začátek pevnějšího vztahu, se paradoxně stává i nepřekonatelnou překážkou: je prostě jiná, není to ona. A autor se stále učí pracovat s inspirací. V *Povídce o vaječné buňce Soni Valjoš* přichází na pomoc i humor. Vypravěč před nás staví příběh své nedobytné milé od okamžiků předcházejících jejímu početí až po okamžik, kdy se celá rodina stěhuje „do malého města v lesnatém a zeleném údolí, kde žil od svého narození i Josef M. (...) Jejich dráhy se setkaly, jak tomu chtěl ten, jehož nazýváme Bůh“.

Pokud byste chtěli ve Škvoreckého raných prózách hledat kromě prvních pokusů o později slavné postavy i stopy motivické, doufám, že byste byli úspěšnější než já. Kromě motivu Ireniny (Járinčiny, Markétiny) zlomené nohy při nezvládnutém sportovním výkonu, který se objevuje nejen v prózách, ale i v autorových vzpomínkových textech, jsem totiž našel jen dva další, které by mohly stát za zmínku. Oba jsou skryty v povídce *Osvobození od strachu* z roku 1946, kterou autor posléze zakomponoval do *Nových canterburských povídek*. Jde o válečný a opět poněkud surreálný příběh blouznícího hochy, který tuší, že bude brzy dopaden, a který se pokouší uprchnout konkrétně nepojmenovanému, ale přesto zjevnému pronásledovateli. Důvod pronásledování je ostatně naznačen: „Nenáviděl jsem čtverhranná okna továrny, její kachlíkové zdi a dlouhé studené sály s vyleštěnými soustruhy a frézami. Nenáviděl jsem je celou silou své unavenosti. Protože mi braly volnost života. Protože na nich jsem vyráběl součástky zbraní pro vetřelce. Protože na nich jsem vykonal čin, jenž mě dnes plnil strachem.“ Se svou milou se prchající vypravěč posléze ocitá na vrcholu Dračího kužele (horolezecké pasáže ostatně nechybějí ani v autorově juvenilní poezii), avšak epizoda končí tragicky: „Chvilí se křečovitě držela u stěny, hledíc na mě zprvu zoufale, potom její pohled nabýval poznenáhlu výrazu překvapení, smutku, a nakonec nesmírné, moudré, smutné a končící se krásy. Divoký příval deště smetl ji ze skály. Odvrátil jsem zrak a skučení větru přerušilo úder pádu jejího těla. Nyní jsem tu seděl sám, ve výši osmdesáti metrů na holé skále bez lana, připoután tenkou smyčkou k zrezavělému kruhu.“ Znalcům Škvoreckého díla nemusím připomínat, že stejné motivy autor po mnoha letech využil v *Prima sezóně* a v *Příběhu inženýra lidských duší*, ovšem ve zcela jiných souvislostech a s jiným tvůrčím záměrem.

Věnovali jsme až dosud pozornost výhradně dívčím postavám, které by asi nevznikly, nebýt autorova setkání s J. F., tedy s pozdější Irenou. Možná už někteří přemýšlíte o tom, jak k tomu přijde Marie. Je mi líto, ale Marie se v *Hvězdě nemravnosti* vyskytuje pouze v jediné, zato velmi sentimentální povídce *Krutost*. A postiženým mladíkem není Josef Mnata, nýbrž ten, kterého z příštích románů známe jako Rost'u Pittermana. Povídka, rovněž situovaná do let příštích, zachycuje příběh malíře, který se osudově a marně zamiloval do spolužačky z gymnázia. Jak se vypravěč už po malířově smrti dozvídá od jeho přátel a profesorů z umělecké školy, kde studoval, Marie, která se v důsledku důsledků víceméně nahodilého vztahu ocitá v překerní situaci, hledá u svého někdejšího ctitele zastání. Nabídne mu tak netušenou naději, kterou však vzápětí náhle zchladí, když se jí naskytne možnost výhodnějšího řešení s jiným starším pánem. A tak jediné, co po malíři nakonec zbylo, jsou

Mariiny portréty, jeden jako druhý, s postupně se měnícím výrazem v očích – od lásky a laskavosti až po krutý výsměch.

Zdalo by se tedy, že „ta druhá dívka z Kostelce“ Josefa Škvoreckého v první fázi jeho literární cesty téměř nedoprovázela. Zatímco postupnou proměnu Járinky v Markétu, znovu v Járinku a nakonec Irenu jsme schopni vysledovat od *Komplexu méněcennosti* až po *Zbabělce*, Marie neboli Dagmar Dreslerová jako by své kořeny ve Škvoreckého „předzbabělecké“ próze ani neměla.

V próze snad tedy ne, ale možná se nám okamžik zrodu Marie jako literární postavy přesto podaří zachytit docela přesně. Totiž: Někdy na přelomu let 1947/48 uspořádala redakce časopisu *Kino* pozoruhodnou anketu. Otázka, která vznikla víceméně spontánně z diskuse ve čtenářské rubrice, zněla: Proč nechci být filmovým hercem? Nutno zde podotknout, že časopis *Kino* zřetelně navazoval na předválečnou a protektorátní *Kinorevui*, že značné množství čtenářů tvořili diváci a divačky, kteří na filmovém plátně hledali své idoly, v jejichž stopách by se samozřejmě co nejradyji sami vydali. Jenže doba si žádala varování před lacinou slávou, a tak čtenáři a čtenářky do časopisu snaživě psali, proč nechtějí být filmovými hvězdami, a jelikož redakce jejich dopisy tiskla dokonce i s fotografiemi pisatelů, měla anketa značný ohlas. Redakce ji chtěla několikrát ukončit, ale sílu k tomu našla až v roce 1948, kdy v čísle 14 z 2. dubna uveřejnila několik posledních odpovědí a připojila tento, pro nás mimořádně zajímavý dovětek: „Mezi došlými dopisy našel se i takovýto: »Važenýj! Nechci bejt filmovym hercem ponivač nedovedu hrát a udělal bych si vostudu ale dybych doved hrát takbych chtěl bejt filmovym hercem neboť filmový herci jsou slavný a dyž někdo říká že sláva není žádná slast', tak hrdlouže aneb se dělá zajimavej neboť sláva je moc příjemná, já to vim ponivač si mě jednou spletli s p. Högreem, ale byl to vomyl a hezký holky šly za mnou přes celej Václavák a chtěly vode mně autogrofi ale já mu jenom podobnej. Ale já se vám na tento dopis nepodepíši neboť sem vod vás chtěl jak je stará D. Durbínová a vy ste to votiskli i s mym podpisem ač sem chtěl abystě to nevtiskly a Máňa se mnou pak přestala chodit a já už si dám po druhý pozor.«“ Redakce sice anonyma neodhalila, ale výrazy jako ponivač, hrdlouže, Máňa hovoří dostatečně výmluvně...

Nakonec už jen krátkou poznámku. Pokud by Vám rané prózy Josefa Škvoreckého, z nichž některé jsem se pokusil stručně představit, připadaly nedokonalé, tuctové, autorovým věkem příliš limitované a tak podobně, můžete mít pravdu. Nezastírám, že půvab těmto textům – alespoň v mých očích – dodává vědomí neuvěřitelné cesty, již autor urazil během pouhých pěti roků, které od sebe dělí rukopisy *Komplexu méněcennosti* a *Zbabělců*. Ale ani bez tohoto vědomí bych nad trápením Josefa Mnaty nevynášel jakkoli opovržlivé soudy,

přinejmenším ne do chvíle, než se někde v nějakém archivu – třeba zde v náhodském – najdou rukopisy dvou jiných autorů, a my si budeme moci konečně přečíst, co o Ireně a Marii napsali Pivonka a Kočandrlé.